UOT 94(479.24); UOT 94”19/...”

NAZİM MƏMMƏDOV
Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Əliyevşünaslıq” şöbəsinin baş elmi işçisi, t.e.d., dos.
mamedov-n@yahoo.com

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ŞUŞA ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN SOSİAL RİFAHININ YÜKSƏLMƏSİ (1960-cı illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəlləri)

Məqalədə qeyd olunur ki, Şuşanın sosial-iqtisadi inkişafı daim dövlətin və onun rəhbəri Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, Respublika səviyyəsində digər rayonlarla müqayisədə Şuşanın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksək olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şuşa, Ümummilli lider Heydər Əliyev, Qarabağ, şəhər, siyasi sabitlik, bölgə, sosial inkişaf.

Giriş. Ümummilli lider Heydər Əliyevin diqqət və qayğısının nəticəsi olaraq Azərbaycanın Şuşa rayonunun iqtisadi yüksəlişi, əhalinin rifahının və məişətinin daha da yaxşılaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Şuşa rayonunun kolxoz, sovxoz və şəxsi təsərrüfatlarında ümumi istehsal təqribən iki dəfə, əhalisinin hər nəfərinə düşən real gəlir 80 faiz artmışdır [5, v.649]. Fəhlə və qulluqçuların orta aylıq əmək haqqı 1970-ci illərdə 1,5 dəfə, 1980-ci illərdə isə 1,3 dəfə çoxalmışdır. Rayonda əhalinin real gəlirinin yüksəldilməsində əsas mənbələrdən biri əmək haqqının ardıcıl olaraq yüksəldilməsidir. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan KP qurultaylarında, MK plenumlarında, vaxtaşırı çağırılan müşavirələrdə respublikamızın, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağın və həm də Şuşa rayonunun iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı üçün konkret vəzifələr irəli sürülmüş və əhalinin rifah və məişətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün təşkilati tədbirlər müəyyən edilmişdir. 1970-ci illərdə xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəhlə və qulluqçularının əmək haqqının nizama salınması və yüksəldilməsi sahəsində görülən tədbirlər nəticəsində Şuşada fəhlə və qulluqçuların orta əmək haqqı 1965-ci illə müqayisədə 1985-ci ildə 60 faizdən çox artmışdı. Əgər 1965-ci ildə Şuşa rayonunda fəhlə və qulluqçuların pul ilə ödənilən orta aylıq əmək haqqı 60 manat idisə, 1965-ci ildə bu rəqəm 90 manata, 1975-ci ildə 125 manata, 1980-ci ildə 148 manata, 1985-ci ildə 153,5 manata çatmışdır [17, v.23]. Gəlirləri daha çox olan Şuşanın sovxozlarında və sənaye müəssisələrində aylıq əmək haqqı daha yüksək olmuşdur.

Əhalinin sosial rifahı. Şuşa rayonun kolxozçularının da orta aylıq əmək haqqında artım müşahidə edilmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə bu artım 1,5-2 dəfəyə çatmışdır. 1965-ci ildə kolxoz və sovxoz təsərrüfatlarında işləyən hər bir fəhləyə gündə 2 manat 65 qəpik keçirilirdisə, 1985-ci ildə 6 manat 12 qəpiyə qalxmışdır [1, v.38]. Kənd təsərrüfatında çalışan işçilərin orta aylıq gəliri 1960-cı ildə təxminən 50 manat olmuşdursa, 1985-ci ildə isə 976 manata çatmışdır [7, v.29]. Bu baxımdan Vilayətdə və onun Şuşa rayonunda kənd əməkçilərinin orta illik gəliri 1960-cı ilə nisbətən, 1980-ci ildə 5,5 dəfə artmışdır. Tədqiq edilən illərdə rayonun kolxozçu kəndlilərinin təkcə orta illik əmək haqqı deyil, eyni zamanda onların gəlirləri, təqaüdləri, güzəştli və maddi kömək ictimai fondların artması hesabına çoxalmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, Şuşada kənd təsərrüfatı işçilərinin orta aylıq əmək haqqı respublika göstəricilərindən azda olsa artıq olmuşdur. Məsələn, ümumrespublika üzrə kənd təsərrüfatında işləyənlər 1965-ci ildə 51,3 manat, 1985-ci ildə 119 manat aylıq əmək haqqı almışlarsa, Şuşa rayonunda müvafiq illərdə 60 və 130 manat arasında dəyişmiş, bütövlükdə Vilayətdə bu göstərici 1965-ci ildə 78 manat, 1985-ci ildə isə 280 manata çatmışdır [29, s.92].

Şuşa rayonunda istər kolxozçuların, istərsə də fəhlə və qulluqçuların şəxsi təsərrüfatlarından gələn gəlirləri xeyli artmışdır. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bəhs olunan illərdə Şuşa rayonunda şəxsi həyətyanı təsərrüfatlardan əldə edilən gəlir istər ümumittifaq səviyyəsində, istərsə də ümumrespublika səviyyəsində yüksəkdə dayanmışdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, 1970-ci ildə keçmiş SSRİ məkanında kolxozçular ümumi gəlirlərinin 31,9 faizini şəxsi təsərrüfatlarından əldə etmişdilər. 1975-ci ildə bu göstərici 26,3 faiz, 1980-ci ildə 30 faiz təşkil etmişdir. Ümumrespublika üzrə bu göstərici 1970-ci ilə 32 faiz, 1975-ci ildə 43,9 faiz, 1980-ci ildə 45 faiz təşkil etmişdirsə,

Azərbaycanın Şuşa rayonun-da bu göstərici 1970-ci ildə 35 faiz, 1975-ci ildə 45 faiz, 1980-ci ildə isə 47 faiz təşkil etmişdir [4, v.3].

Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, Dağlıq Qarabağda rəhbərlik edən ermənilər və eyni zamanda Vilayət deputatları daimi Şuşa rayonuna ögey münasibət göstərmiş, ümumi nəticələrdə də müqayisədə aşağı göstəricilər əldə edilmişdir. Məsələn, 1960-cı illə müqayisədə 1975-ci ildə adambaşına düşən məhsul istehsalının həcmi ümumrespublika üzrə 140,5 faiz, Şuşa rayonunda 150 faiz bütövlükdə Dağlıq Qarabağda 260 faiz çoxalmışdır. Həmin illərdə sənaye məhsulları istehsalı həcmi Respublikamızda 229 faiz, Şuşa rayonunda 230 faiz, Dağlıq Qarabağda 281 faiz, kapital qoyuluşunun həcmi ümumrespublika üzrə 219 faiz, Şuşada 220 faiz bütövlükdə Vilayətdə 420 faiz və ya mal dövriyyəsinin həcmi bütövlükdə Azərbaycanda 240 faiz, Şuşada 245 faiz, Yuxarı Qarabağda 280 faiz, eyni zamanda məişət xidmətinin həcmi Respublikada 540 faiz, Şuşada 545 faiz, Dağlıq Qarabağ bölgəsində 560 faiz artmışdır [32, s.76]. Bütün bu və ya digər faktlar yüzlərlədir və bölgədə XIX yüzillikdə məqsədli şəkildə məskunlaşan ermənilərin "sosial-iqtisadi gerilik" konsepsiyasının saxta olduğuna tutarlı cavabdır.

Ödənc və güzəştlər. Şuşa rayonunda ictimai istehlak fondlarında əhaliyə verilən ödənc və güzəştlərin məbləği 2,5 dəfə, ümumilikdə Vilayətdə isə 3 dəfə çoxalmışdır [31, s.16]. Həmin illərdə qocalara, əlillərə, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirənlərə, əmək və müharibə veteranlarına başçısını itirmiş uşaqlı ailələrə, tək analara maddi yardım ilbəil artmışdır. Şuşa rayonunda dövlətdən ümumi təqaüd alanların sayı 1960-cı ildə 986 nəfər, 1966-cı ildə 1104 nəfər, 1970-ci ildə 1368 nəfər, 1975-ci ildə 1578 nəfər, 1985-ci ildə 2184 nəfər olmuşdur [11, v.119].

Onu da qeyd edək ki, Şuşa rayonunda çoxuşaqlı anaların sayı 1965-ci ildə 450 nəfər, 1970-ci ildə 463 nəfər, 1975-ci ildə 387 nəfər, 1980-ci ildə 31 nəfər idi. 1974-cü il 12 sentyabr tarixli qərarına əsasən 1974-cü il noyabrın 1-dən ümumi gəliri ailənin hər üzvü hesabından ayda 50 manatdan az olan 8 yaşa qədər uşaqların hər birinə 12 manat müavinət verilməsinə başlandı [9, v.29].

Bundan əlavə, dövlətin "uşaqlı ailələrə dövlət yardımını gücləndirmək haqqında" 1981-ci il 31 mart tarixli qərarı ilə ümumi iş stajı bir ildən az olmadan, habelə təhsil alan qadınlara uşaq 1 yaşına çatanadək ona xidmət etmək üçün əmək haqqının müəyyən hissəsi ödənilməklə bir il müddətində məzuniyyət verilməyə başlanmış, tək analara verilən dövlət mükafatının minimum səviyyəsi hər bir uşağa ayda 20 manata qaldırılmış və xəstə uşağa qulluq edilməsinə görə haqqı ödənilən vaxtın müddəti 14 günədək uzadılmışdır. Beləliklə, 70-80-ci illərdə dövlətimizin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlər nəticəsində əhaliyə verilən pensiyaların həcmi 4,4 dəfə, müavinətlərin həcmi isə 3,3 dəfə çoxaldı [16, v.7]. Bəhs etdiyimiz illərdə Şuşa rayonunda kolxoz üzvlərinin pensiya məbləği müxtəlif göstəricilər üzrə xeyli artmışdır. Məsələn, təkcə Şuşa rayonunda qocalığa görə pensiya məbləği 1970-ci ildəki 400 min manatdan 1980-ci ildə 608 min manata qalxmışdır. Şuşa rayonu kolxoz üzvlərinin əlilliyə görə pensiya məbləği 1970-ci ildəki 4 mindən 1980-ci ildə 9 minə, xəstəlik və şikəstliyə görə pensiya məbləği 45 mindən 59 minə, iş qabiliyyətini itirdiyinə görə pensiya məbləği 20 mindən 40 minə qalxmışdır [12, v.7]. 1970-ci illə müqayisədə Şuşa rayon fəhlələrinin aldıqları pensiya və müavinətlərin məbləği 50 min manatdan 98 min manatadək artmışdı [9, v.30].

Əmanət kassaları və əmanətlər. Bəhs etdiyimiz illərdə Şuşa rayonunda əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasını rayon sakinlərinin əmanət kassalarında saxlanılan pul əmanətlərinin məbləğindən, əmanətlərin və əmanət kassalarının sayının artmasından da görmək olar.

Cədvəl 1. Şuşa rayonunda əmanət kassaları

İşin məzmunu	İllər			
	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1985
Əmanət kassalarının sayı	8	11	12	13
Əmanətçilərin sayı (min)	6	8	11	14
Kassalarda saxlanılan əmanətlərin məbləği (min manatla)	9062	9522	9683	2546
Orta hesabla hər bir əmanətçiyə düşən məbləğ (manatla)	150	122	120	60

Qeyd edək ki, təkcə 1975-ci ildə Vilayətdə 100 əmanət kassası fəaliyyət göstərdi ki, buradakı əmanətçilərin sayı 66 min nəfərə, saxlanılan pulun məbləği 64751 min manata, hər əmanətçiyə düşən pulun məbləği isə 991 manata çatmışdı [3, v.9]. 1966-1980-ci illərdə DQMV-nin Xankəndi, Ağdərə, Hadrut və Xocavənd rayonunda əmanət kassalarında saxlanılan əmanətin miqdarı dəfələrlə artmasına baxmayaraq azərbaycanlıların daha çox yaşadığı Şuşa rayonunda bu göstərici aşağı düşmüşdü. Məsələn həmin illərdə Xankəndi rayonunda əhalinin saxladığı əmanətlər 9 milyondan 14 milyona qalxmışdırsa, Şuşa rayonunda 9 milyon manatdan 2,5 milyon manata enmişdir. Eyni zamanda, ümumilikdə Dağlıq Qarabağda hər bir əmanətçiyə 991 manat düşdüyü halda, bu göstərici ayrılıqda Şuşa rayonunda 120 manata bərabər idi [30, s.184]. Bu faktın özü Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlılara ögey münasibət göstərilməsini və onların sosial vəziyyətinin aşağı olmasını göstərir [26, s.91]. Eyni zamanda, araşdırmalardan məlum olur ki, Vilayətin Xankəndi, Hadrut, Xocavənd, Ağdərə rayonlarından azərbaycanlılar yaşayan bütün kəndlərin yalnız birində əmanət kassası var idi.

Ticarət. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də, burada yaşayan əhalinin istehlak tələbatı ilə təklif arasında uyğunluq yaratmaq, əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq mallarına olan tələbatı tam ödəməkdən ibarət olmuşdur. Şuşada əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması istehlak malları istehsalının, ticarət və ictimai iaşə xidmətlərinin nisbətən inkişaf etməsi rayonda mal dövriyyəsinin çoxalmasına səbəb olmuşdur. 1971-1981-ci illərdə Respublika rəhbərliyinin ayırdığı xüsusi vəsait hesabına Şuşa rayonu ərazisində 5 yeni ticarət müəssisəsi, 5 yeməkxana və restoran, 2 qəlyanaltı və bufet, 7 ictimai iaşə müəssisəsi, 5 xırda satış müəssisəsi, 8 çadır ticarət köşkü tikilib rayon əhalisinin istifadəsinə verildi. Bəhs edilən dövrdə Şuşa rayonunda ticarət müəssisəsinin sayı 20-dən, 25-ə, mağazaların, yeməkxanaların və restoranların sayı 18-dən 23-ə, qəlyanaltı və bufetlərin sayı 28-dən 30-a, ictimai iaşə müəssisəsi 20-dən 27-yə, ixtisaslaşmış mağazalar 2-dən 3-ə, xırda satış mağazası 65-dən 72-ə, gündəlik tələbat mağazaları 20-dən 25-ə, digər satış mağazaları 65-dən 72-yə, çadır ticarət köşkləri 32-dən 43-ə çatdı [23, v.211].

1971-1985-ci illərdə Şuşa rayonunda dövlət və kooperativ ticarətində, ictimai iaşə daxil olmaqla, pərakəndə mal dövriyyəsi 4 milyon manatdan 10 milyon manata qalxmışdır. Həmin illərdə Şuşa rayonunda ticarət və əmtəə dövriyyəsinin məbləği 2 milyon manatdan 3 milyon manata çatdı [20, v.26]. 1960-cı illərin sonları - 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda əhaliyə hərtərəfli mədəni xidmət göstərən yaxşı təşkil edilmiş ticarət müəssisələri olmasına baxmayaraq, hələ də bu sahədə nöqsanlar özünü göstərirdi. Belə ki, Vilayətin ticarət təşkilatları tərəfindən malların rayonlar üzrə düzgün bölüşdürülməməsi, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə ticarət mallarının çatışmaması, həmin kəndlərdə ticarət və iaşə xidmət səviyyəsinin xeyli aşağı olması faktları aşkar edilmişdir. Bölgənin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə Vilayətin mərkəzi ticarət orqanları tərəfindən göndərilən malların əksəriyyəti keyfiyyətsiz olduğundan əhalinin tələbatını ödəmirdi. Dağlıq Qarabağ tabeli ticarət və iaşə müəssisə və təşkilatlarının mal dövriyyəsinin nomenklaturasında ikili mövqe aşkarlanmışdır. Vilayətin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərindəki mövcud mağazalar soyuducu və digər texnoloji avadanlıqlarla təchiz edilmirdi. Dağlıq Qarabağ ticarət idarəsi, rayon partiya və sovet təşkilatları göstərilən nöqsanları aradan qaldırmağa cəhd etməmiş və təsirli tədbir görməmişdir.

İctimai-iaşə müəssisələri. Şuşa rayonunun əhalisinin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşmasında ictimai-iaşə müəssisələri böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1970-1980-cı illərdə Şuşa rayonunda yeni yeməkxana, restoran, mətbəx-fabrik, qəlyanaltı və bufetlər yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Təkcə 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda 2 yeməkxana, 3 çayxana və bufet tikil-mişdir [33, s.52]. Bu dövrdə mövcud obyektlər yenidən qurulmuş və əsaslı təmir edilmişdir. İctimai-iaşə müəssisələrinin yerləşdirilməsi prosesini nəzərdən keçirilərkən məlum olur ki, burada da, erməni rəhbərliyi qərəzli mövqe tutmuşlar. Məsələn, 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Xankəndi, Xocavənd, Hadrut, Ağdərə rayonlarında ictimai-iaşə xidməti müəssisələrinin yerləşdirilməsi və xidmət həcmi 2,5 dəfədən çox artdığı halda Şuşa rayonunda bu artım 1,9 dəfəyə çatmışdır [17, v.2].

Şuşa rayonunda əhaliyə ictimai iaşə və mədəni məişət xidməti dinamik inkişaf etmişdir. Həmin inkişafı aşağıdakı cədvəldə aydın görmək olar:

Cədvəl 2. Şuşa rayonunda ictimai iaşə və mədəni məişət xidməti

Göstəricilər	İllər			
	1970	1975	1980	1985
Əhaliyə xidmət emalatxanaları və atelyelərin sayı	40	55	65	75
İctimai iaşə xidməti (min manat)	300	460	2018	2596
Əhaliyə məişət xidməti müəssisələrində işləyənlərin sayı	110	120	165	180

Vilayətdə hər sakinə düşən məişət xidmətlərinin həcmi 1966-1970-ci illərdə 12 manat olmuşdursa, 1971-1975-ci illərdə bu göstərici artaraq 16 manata, 1976-1980-ci illərdə 35 manata çatmışdır. Bu göstəricilər ümumrespublika səviyyəsindən xeyli üstündür. Belə ki, hər bir sakinə düşən məişət xidmətinin həcmi 1981-1986-cı illərdə ümumrespublika üzrə 25 manat olmuşdursa, Naxçıvan MR-da 18 manat, Şuşada 24 manat, ümumilikdə Vilayətdə isə 35 manata çatmışdır. 10 min nəfərə düşən məişət xidməti emalatxanalarının miqdarına gəldikdə isə ümumrespublika üzrə bu göstərici 1981-1986-cı illərdə 17 emalatxana, Naxçıvan MR-da 21 emalatxana, Şuşa rayonunda 20 emalatxana ümumilikdə DQMV-də isə 30 emalatxana düşürdü [9, v.30].

Şuşa rayonunda ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti müəssisələrində işləyən ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislərin sayı xeyli artmışdır. Belə ki, 1970-ci ildə onların sayı 40 nəfər idisə, 1975-ci ildə 120 nəfərə (bundan 11 nəfəri ali təhsilli idi), 1980-ci ildə 165 nəfərə, 1985-ci ildə 180 nəfərə çatmışdır [11, v.119].

Şuşa rayon ticarət müəssisələrində çalışanların təxminən 60 faizini qadınlar təşkil edirdi. İctimai iaşə və ticarət müəssisələrində işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 1965-ci ildəki 67 manata qarşı, 1975-ci ildə 87 manata qalxmışdır. Dağlıq Qarabağ rəhbərliyinin ayrı seçicilik siyasəti burada da özünü göstərmişdir. Aparılan araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, bütövlükdə Vilayət üzrə ticarət müəssisələrində çalışanların demək olar ki, 90 faizini ermənilər təşkil etmişlər [15, v.98].

Respublika rəhbərliyi Şuşa əhalisinin ərzaq və qeyri ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəmək üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda qeyri ərzaq mallarının satışı daha sürətlə aparılmışdır. 1965-ci ildəki 500 min manata qarşı 1975-ci ildə 1,5 milyon manata çatmışdır. Başqa sözlə desək sənaye mallarının ümumi mal dövriyyəsində həcmi 1965-ci ildə 40 faiz təşkil edirdisə, 1975-ci ildə 60 faizə qalxmışdı [20, v.26].

1980-ci il mənbələrinə əsasən Şuşa rayonunda hər 100 ailədən 60-da radioqəbuledici, 70 televizor, 60 soyuducu, 40 paltaryuyan maşın, 25 tozsoran, 45 tikiş maşını, 7 minik avtomobili var idi [22, v.11]. Dövlətimiz Vilayət əhalisinin həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün, onların artan tələbatını ödəmək baxımından bazarları müxtəlif məhsullarla doldururdu. Hətta, 1985-ci ildə Dağlıq Qarabağda mal dövriyyəsinin həcmi 1966-cı illə müqayisədə 5,2 dəfə artmışdır. Halbuki bu rəqəm ümumrespublika üzrə 4,6 dəfəyə, Şuşa rayonunda 4,7 dəfəyə bərabər idi. Göstərilən dövr ərzində adambaşına düşən mal dövriyyəsinin inkişaf surəti ümumrespublika üzrə 2,7 dəfə, Şuşa rayonunda 2,8 dəfə, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində 3,8 dəfə təşkil etmişdir. Həmin illərdə mağazalarda hər 10 min nəfərə düşən ticarət sahəsi Azərbaycan üzrə 1,9 dəfə, onun tərkib hissəsi olan DQMV üzrə 2,7 dəfə, Şuşa rayonunda 2 dəfə artmışdır. Həmçinin 1985-ci ildə ictimai iaşə müəssisələrində hər 10 min nəfərə düşən yerlərin sayı respublikamızda 731-ə düşdüyü halda, Şuşa rayonunda 740, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində 809-a çatmışdır [13, v.28].

Tikinti. Azərbaycan SSR-in Şuşa rayonun qəsəbə və kəndlərində mənzil tikintisi sürətlə artmışdır. İlk növbədə, Şuşa rayonunda mənzil tikintisi kommunal təsərrüfatların inkişafı və abadlıq işləri, mənzil kommunal təsərrüfatının kompleks inkişafı üçün kapital qoyuluşunun həcmini artırıldı. Bu məqsədlə 1971-1975-ci illərdə 13 milyon manat, 1976-1980-ci illərdə 15 milyon manat, 1981-1985-ci illərdə isə 151 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Ayrılan vəsaitin 27 milyonu tikinti quraşdırma işlərinə, 15 milyonu isə kommunal təsərrüfatı, əsaslı təmir, müxtəlif mənzil qurğuları və mexanizmlərin istismarına, yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılmasına və sair ayrılmışdır. Mənzil tikintisinin

sahəsi yüksələn xətlə xarakterizə olunmuşdur. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində bütün maliyyə mənbələri hesabına Şuşa rayonunda ümumi sahəsi 100 min kvadrat metr olan yeni abad mənzillər istifadəyə verilmişdir [16, v.5]. Bəhs etdiyimiz illərdə Şuşa rayonunda mənzil tikintisinin necə dinamik inkişaf etdiyini aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar (min kvadrat hesabı ilə).

Cədvəl 3. Şuşa rayonunda mənzil tikintisi

İllər	İnşa edilmiş mənzil sayı	O cümlədən		
		Dövlət tikililəri	Şəxsi mənzillər	Kəndlərdə tikilənlər
1966-1970	29	11	17	1
1971-1975	30	14	15	1
1976-1980	29	15	12	2
1981-1985	32	15	16	1

Apardığımız müqayisəli təhlillər əsasında məlum olur ki, 1960-1980-ci illər ərzində Şuşa rayonundakı mənzil tikintisi Vilayətin digər rayonlardakından 2 dəfə az olmuşdur. Aparılan hesablamalar nəticəsində məlum olur ki, respublikamız üzrə üzlük daşın 15 faizi, tikinti daşının 30 faizi, mişar daşının 10 faizi, sənaye əhəmiyyətli gilin 10 faizi, Yuxarı Qarabağ iqtisad rayonun payına düşürdü [25, s.628]. Bu sahədə Xankəndi tikinti materialları kombinatı, qum-çınqıl, daş, mərmər karxanaları, kərpic zavodu böyük rol oynamışdır. Xankəndi, Əsgəran, Xocavənd, Xocalı meşə və ağac emalı kombinatları da Şuşa rayonunda tikinti abadlıq işlərinin inkişafını sürətləndirmişdir. 1960-1980-ci illərdə Şuşa rayonunun fəhlə, qulluqçu və kənd ziyalılarına 100 min kvadrat metr sahəsi olan 140-dan artıq fərdi mənzil tikilmişdir. Həmin mənzillər yeni sitildə tikilirdi və 2-3 mərtəbədən ibarət idi. Təkcə, 1976-1980-ci illərdə 10 min nəfər fəhlə və qulluqçu yeni mənzillərə köçmüş və onların sosial vəziyyəti xeyli yaxşılaşmışdır. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda yeni qəsəbələr salınmış, çox mərtəbəli yaşayış binaları tikilmiş, kənd yaşayış məntəqələri yenidən qurulub şəhər tipli qəsəbəyə çevrilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda mənzil tikinti sahəsində əldə edilən nailiyyətlər Vilayətin bütün rayonlarından aşağıda dayanmışdır. Lakin, Vilayətin mənzil tikintisi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər ümumrespublika səviyyəsini üstələmişdir. Ümumiyyətlə, Vilayətdə bir sakinin mənzillə təminatı 14,6 kvadrat metrə çatdığı halda, respublikamız üzrə bu göstərici 10,0 kvadrat metr, Naxçıvan MR-da isə 9,5 kv. metr, Şuşa rayonunda isə 10,5 kv. metr olmuşdur. Bunlardan əlavə, şəxsi mülkiyyətdə olan mənzil fondunun abadlıq dərəcəsi ümumrespublika üzrə 137,8 faiz, Azərbaycanın Naxçıvan MR-da 107,4 faiz, Şuşa rayonunda 140 faiz, ümumilikdə Vilayətdə isə 167,5 faiz yerinə yetirilmişdir [33, s.44].

1961-1985-ci illərdə Şuşa rayonunun bütün mənbələr hesabına 175 min kvadrat metr mənzil sahəsi, o cümlədən, 1985-ci ildə 9 min kvadrat metr mənzil sahəsi tikilmişdir. Nəticədə 1700 nəfərdən çox adam öz mənzil şəraitini yaxşılaşdırmışdır. Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, bəhs etdiyimiz dövrdə bir sakinə düşən mənzil sahəsi keçmiş SSRİ məkanında 14,9 kvadrat metr, Ermənistan SSR-də 13,7 kvadrat metr, Azərbaycan SSR-də 10,9 kvadrat metr, Bakı şəhərində 11,7 kvadrat metr, Naxçıvan MR-da 9,5 kvadrat metr, Şuşa rayonunda 11,5 kvadrat metr olmuşdursa, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində bu göstərici 15 kvadrat metrə çatmışdır. Fərdi mənzil tikintisi üzərində qoyulan məhdudlaşmalar aradan götürülmüş, kreditləşmə üçün əlverişli şərait yaradılmış və tikinti işi sürətlənmişdir [14, v.19].

Qazlaşdırma. Şuşa rayonunda əhalinin mədəni-məişət şəraitinin yaxşılaşmasını burada qazlaşdırma işinin həyata keçirilməsində görmək olar. XX əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyevin göstərişləri əsasında Yuxarı Qarabağ bölgəsinin qazlaşdırılmasına başlandı. 1978-ci il dekabrın 30-da Yevlax-Xankəndi qaz kəmərinin açılışı keçirildi. 107 km uzunluğunda olan bu kəmərin bir hissəsi dağlarda: çətin şəraitdə çəkilmişdi. 1970-ci illərin sonlarında isə Yevlax, Xankəndi – qaz kəməri çəkilib istifadəyə verildi. Bu qaz kəmərlərinin çəkilişi Şuşa rayon əhalisi üçün böyük əhəmiyyətə malik hadisə hesab olunur. Çünki bu çəkilişdən sonra rayon ərazisinin qazlaşdırılması işi sürətləndirilmişdir. 1971-1975-ci illərdə rayon ərazisində 100 kilometr məsafəyə qaz xətti çəkilmişdirsə, 1976-1980-ci

illərdə bu göstərici 2 dəfə artmışdır [15, v.99]. 1981-ci ildə Şuşada 3 min mənzil qazla təmin edilmişdir. 80-ci il-lərdə Şuşa rayonunda qaz çəkilişi 70-ci illərlə müqayisədə 2 dəfə, artmışdı. Artıq 80-ci illərin əvvəllərində Şuşada mənzillərin qazlaşdırılması tapşırıqları yerinə yetirilmişdir. Burada qazlaşdırılmış mənzillərin sayı 1960-cı illərin sonları –1980-ci illərin əvvəllərində 4 dəfə artmışdır [16, v.16]. Artıq 1986-cı ildə Dağlıq Qarabağ ərazisi 100 faiz qazla təmin edilmişdi. Halbuki, ümumrespublikamız üzrə bu göstərici 96,2 faizə bərabər idi.

Su təchizatı. Şuşa rayonunda 1970-ci illərdə köhnə su xətləri təmir edilmiş, yeni kəmərlər işə qoşulmuş və su vurmaq üçün mühərriklərlə təmin edilmişdir. 1985-ci ildə Şuşada küçə su xətlərinin şəbəkəsinin uzunluğu 325 kilometrə çatmışdır [17, v.3].

80-ci illərdə Vilayət əhalisinin mənzillərinin su kəməri ilə təchizi ümumrespublika səviyyəsindən təxminən 2 dəfə yüksəkdə dayanmışdır. 1985-ci il məlumatına görə su kəmərinin abadlaşdırma faizi ümumrespublika üzrə 30,5 faiz, Naxçıvan MR-da 7,4 faiz idisə, Dağlıq Qarabağda 45,5 faizə çatmışdı [3, v.10]. Şəhərlərin kanalizasiya ilə təminatı işində də DQMV-i ümumrespublika səviyyəsini 2 dəfə üstələmişdir. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Respublika rəhbərliyi hər il ardıcıl olaraq Şuşa rayonunun abadlaşması, küçə və parkların salınması, yenidən qurulması, kommunal xidmət müəssisələrinin təmiri və yeniləşməsi üçün bütün lazımı tədbirləri həyata keçirirdi. 70-ci illərdə rayonda təkcə yaşıllaşdırma işləri, parkların salınması, işıq və istilik xətlərinin çəkilişi üçün 500 min manat vəsait sərf edilmişdir [9, v.31]. Bütün yuxarıda göstərilən mənzil tikintisi ilə bağlı müvəffəqiyyətlərlə yanaşı bəhs edilən illərdə bölgədə bəzi nöqsanlı cəhətlərdə aşkar edilmişdir. Əvvəlki illərdə olduğu kimi bəhs olunan dövrdə də Şuşa rayonun kəndlərində hələ də mənzil problemi kəskin olaraq qalırdı. Mərkəzə isə erməni rəhbərliyi məlumat vermişdir ki, mənzil problemi tam həll edilmişdir. Az-çox Şuşanın azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində aparılan tikinti işlərinin keyfiyyəti çox aşağı səviyyədə idi. Bütövlükdə Vilayətin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin çoxunda heç bir məişət xidməti obyekti yox idi. Mövcud obyektlərdə isə xidmət keyfiyyəti aşağı səviyyədə fəaliyyət göstərirdi. Ermənilər yaşayan bütün kəndlər qazlaşdırıldığı halda, azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərinin əksəriyyətində qaz hələ də yox dərəcəsində idi. Vilayət rəhbərliyinin mərkəzə verilən məlumatda isə həmin kəndlər "qazlaşdırılmışdı".

Nəqliyyat. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda yol təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə sahəsində də mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdi. İlk növbədə təsərrüfat daxili, vilayət əhəmiyyətli, ümumdövlət və respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının şəbəkəsinin inkişafı, yeni yolların salınması, təmiri və saxlanılması üçün Respublika rəhbərliyi tərəfindən qoyulan vəsaitin miqdarı ilbəil artırıldı. Belə ki, 1965-ci ildəki 65 min manata qarşı, 1975-ci ildə 130 min, 1980-ci ildə 200 min, 1986-cı ildə 325 min manat vəsait ayrıldı [6, v.4]. Ayrılan vəsait hesabına Şuşa rayonuna yeni asfalt yollar çəkildi. Məsələn, 1966-cı ildə Şuşanın şəhər və kəndlərində 65 kilometr yol çəkilmişdirsə, 1970-ci ildə 85 kilometr, 1975-ci ildə 80 kilometr, 1980-ci ildə 50 kilometr, 1985-ci ildə isə 125 kilometr yol çəkildi. Eyni zamanda, şose yolları, yol hərəkətini tənzim edən texniki vasitələr, rabitə vasitələri ilə təchiz edildi [33, s.130]. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, bəhs etdiyimiz dövrdə, DQMV XDS yol tikinti təmir və istismar müəssisələri yerli əhəmiyyətli yolların təmiri və tikintisi siyahısını tərtib edərkən Vilayətin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinin əksəriyyətini məqsədli şəkildə "yaddan çıxarmışlar". Bu proses əvvəlki dövrlərdə olan proseslərin ənənəvi davamı idi.

Bəhs etdiyimiz illərdə, Şuşa rayonunda Avtomobil Nəqliyyatı vasitəsilə yük daşınmasının həcmi ilbəil artmışdı. Belə ki, 1965-ci ildə 50 min ton yük daşınmışdırsa, 1970-ci ildə bu rəqəm 75 min tona, 1980-ci ildə 346 min tona, 1985-ci ildə 410 min tona çatmışdır. Yük dövriyyəsinin həcmində də, 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində 3 dəfə artım müşahidə edilmişdir. Sərnişin daşıması isə 1965-ci ildəki 313 min nəfərə qarşı, 1970-ci ildə 445 min, 1975-ci ildə 500 min nəfərə, 1980-ci ildə 1 milyon, 1985-ci ildə 1,5 milyon nəfərə çatmışdır [5, v.650].

1976-1980-ci illərdə Şuşa ərazisində yeni yük avtomobilləri parkı, taksi parkları inşa edildi. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 1985-ci illərdə Şuşa rayonunda yük avtomobilləri parkı iki dəfə artmışdır. Ümumrespublika səviyyəsində isə bu göstərici 1,7 dəfəyə bərabər idi. Avtomobil parklarının artımı ümumrespublika üzrə 1,7 dəfə olmuşdursa, bütövlükdə Dağlıq Qarabağ bölgəsində 2,5 dəfə artmışdı [7, v.31]. Bəhs etdiyimiz illərdə Şuşa avtonəqliyyat istehsalat birliyi, onun tabeliyində olan təsərrüfatlar plandan əlavə 30 min ton yük və 380 min sərnişin daşımışdır. Xalq təsərrüfatının

ardıcıl inkişafı, boşdayanma hallarına yol verilməməsi ilə ardıcıl mədəni xidmət nəticəsində rayonda avtomobil nəqliyyatı daha da inkişaf edirdi. Vilayətdə avtomobil nəqliyyatının inkişaf etməsini onda görmək olar ki Azərbaycanın hər 1000 sakininə 17,5 avtomobil düşdüyü halda DQMV-də 26 avtomobil, Şuşa rayonunda 18 avtomobil, Naxçıvan MR-da isə 17 avtomobil düşürdü. 1975-ci ildə Şuşa rayonunda nəqliyyat işçilərinin sayı 150 nəfər, 1970-ci ildə 225 nəfər olmuşdursa, 1985-ci ildə 350 nəfərə çatmışdır. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması həcmi ümumrespublika üzrə 3,6 dəfə artdığı halda, Şuşa rayonunda 3,5 dəfə, ümumilikdə Vilayətdə 4,8 dəfə art-mışdır [13, v.30]. Bundan əlavə sərnişinlərin avtomobillə daşınması həcmi respublikamızda 2,2 dəfə, Şuşa rayonunda 2 dəfə Vilayətdə 2,6 dəfə, taksilərlə daşınma respublikamızda 2,4 dəfə, Şuşa rayonunda 2,2 dəfə, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində 4,2 dəfə artmışdır. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Vilayətdə avtobus marşrutları sıxlığı orta respublika səviyyəsində 2,6 dəfə çox olmuşdur. Ümumilikdə DQMV-də avtobus marşrutlarının uzunluğu 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində 8 faiz artdığı halda, Şuşada 4 faiz Naxçıvan MR-da bu göstərici 4,5 faiz, ümumrespublika səviyyəsində isə 4,8 faiz artmışdır [22, v.12].

Rabitə. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda rabitənin inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilirdi. 1970-1975-ci illərdə Bakıdan Şuşaya 6 ali və orta ixtisas təhsilli mütəxəssislər göndərildi. Təkcə 5 il ərzində (1970-1975) Şuşa rayonunda rabitə işçilərinin sayı artaraq 74 nəfərdən 136 nəfərə çatdı, 1985-ci ildə isə 175 nəfəri keçdi [22, v.13].

Şuşa rayonunda rabitənin inkişafı üçün 1961-1975-ci illər ərzində 75 min manat uzunmüddətli kredit ayrıldı. 1970-1982-ci illərdə Şuşaya 77 telefon aparatı ve-rildi [22, v.13]. 1970-1986-cı illərdə Şuşa rayonunun rabitə sahəsi üzrə əsas fondların və vəsait qoyuluşun inkişaf surəti respublikamız üzrə olduğundan iki dəfə çox artmışdır. 1980-ci illərin ortalarında adambaşına düşən rabitə məhsulların həcmi, ümumrespublika üzrə 21 manat, Şuşada 22 manat, bütövlükdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində 29 manat təşkil etmişdir [17, v.2].

Şuşa rayonunun poçt, teleqraf müəssisələrinin sayı 9-dan 10-a çatdı. 1960-cı illərin sonları - 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa əhalisinə 744 telefon xətti çəkildi. Telefon aparatlarının sayı təxminən iki dəfə artaraq 1448-ə çatdı. Aparılan hesablamalara görə 1985-ci ildə Dağlıq Qarabağ bölgəsində, hər 100 nəfərinə 12 telefon düşürdü. Şuşada 9 telefon ümumrespublika səviyyəsində bu göstərici 8 telefona bə-rabər idi. Həmçinin Vilayətdə ailələrin mənzil telefonları ilə təminatı 42,4 faizə çatmışdı. Naxçıvan MR-da bu göstərici 30,1 faizə, Şuşada 32 faizə ümumrespublika səviyyəsində isə 31,1 faizə bərabər idi. Şuşa rayonunda şəhərlərarası telefon danışıqlarının sayı 32 mindən 66 minə çatmışdı. Adambaşına düşən şəhərlərarası telefon danışıqlarının sayı respublikamız üzrə təxminən 5 faiz, Şuşada 6 faiz Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi üzrə 8 faiz təşkil etmişdir [1, v.40].

Şuşa rayonunda radioqəbuledici nöqtələrin sayında da ciddi irəliləmələr mövcud olmuşdur. Şuşa rayonunda radioqəbuledici nöqtələrin sayı 1970-ci ildə 1608, 1975-ci ildə 2008, 1980-ci ildə 2741, 1985-ci ildə isə artaraq 3206-a çatmışdır [17, v.25].

Bəhs olunan illərdə Şuşa rayonunda radio-tele xəttinin çəkilişi ilbəil genişləndirilmişdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı-Şuşa və Şuşa-Naxçıvan radio-tele xəttinin çəkilişi Şuşa rayonunda radiolaşmanın inkişafına güclü təkan verdi. 1980-ci illərdə Xankəndində televiziya studiyasının istifadəyə verilməsi Şuşa rayon əhalisinin Moskva və respublika televiziya verilişlərinə baxmağa imkan yaratdı. Şuşa rayonunun 1965-ci ildə 1,5 min televizor var idisə, 1980-ci ildə onların sayı iki dəfədən çox artaraq 2,5 minə, 1985-ci ildə 4,5 minə çatdı [29, s.70].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Şuşada azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin çoxu müstəsna olmaqla Vilayətin şəhər, qəsəbə və kəndləri başdan-başa radiolaşmış, rabitə vasitələri getdikcə məişətə daha çox nüfuz etmişdir. 1970-ci ildə Şuşa rayon əhalisi poçt rabitəsi vasitəsilə 494 məktub göndərmişdirsə, 1975-ci ildə bu rəqəm 918-ə, 1985-ci ildə isə 993-ə çatmışdır. Bundan əlavə Şuşa rayon poçtundan 1970-ci ildə 1958 qəzet və jurnal alınmışdırsa, 1982-ci ildə qəzet və jurnalların sayı artaraq 9748-ə çatdı. Bəhs edilən illərdə Şuşa rayonuna poçt vasitəsi ilə pul köçürmələri və təqaüdlərin miqdarı 35 min manatdan 49 min manatadək artmışdır [4, v.5].

Səhiyyə. Rayonda səhiyyənin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, səhiyyə idarəsi şəbəkəsini inkişaf etdirmək və əhalinin cansağlığını qorumaq məqsədilə Respublika rəhbərliyi vəsait qoyuluşunu ilbəil artırırdı. 1970-1975-ci illərdə Şuşa rayonunda səhiyyə işinə büdcədən ayrılan vəsaitin

həcmi 2 milyon manat, 1976-1980-ci illərdə 2,5 milyon manat, 1981-1985-ci illərdə isə 3 milyon manata çatdı [18, v.61].

Ümumiyyətlə, 1960-1980-ci illərdə Şuşanın bütün ictimai fondlarının 28 fai-zindən çoxu səhiyyə xərcləri təşkil etmişdir. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Şuşa rayon səhiyyə işlərinə ayrılan vəsait Vilayətin digər rayonlarına ayrılan vəsaitdən 2 dəfə az olmuşdur [12, v.8]. Ayrılan vəsait hesabına müalicə-profilaktika müəssisələri xeyli genişləndi. Əhalinin sağlamlığı naminə tibbi yardım gücləndirildi, tibb müəssisələrində həkimlərin və orta tibbi işçilərinin sayı xeyli artdı. Belə ki, bəhs etdiyimiz illərdə Şuşa rayonuna 25 ali təhsilli, 80 orta ixtisas təhsilli mütəxəssis göndərdi. Əhaliyə ambulatoriya – poliklinika yardımı göstərən 3 yeni müəssisə tikilib istifadəyə verildi. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda hər cür tibb avadanlıqları ilə təchiz edilmiş, 2 yeni qadın və uşaq məsləhətxana və poliklinikaları tikildi. Respublika rəhbərliyi tərəfindən Şuşa rayonu səhiyyə idarələri dərman, tibbi məmulatları və avadanlıqlarla təmin edildi. 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşa rayonunda səhiyyənin dinamik inkişafını aşağıdakı cədvəldən də görmək olar [18, v.61, 62, 63].

Cədvəl 4. Şuşa rayonunda səhiyyənin dinamik inkişafı

Göstəricilər	İllər			
	1970	1975	1980	1985
Xəstəxanaların sayı	4	5	5	5
Xəstəxanada çarpayıların sayı	170	180	185	190
Həkimlərin sayı	19	25	39	49
Orta ixtisas tibb işçilərinin sayı	134	130	240	250
Qadın və uşaq məsləhətxana və poliklinikaları	1	2	3	4
Əhaliyə amblator yardım göstərən poliklinika	6	6	6	7
Hər 10000 nəfərə düşən həkimlərin sayı	15	21	31	39
Hər 10000 nəfərə düşən çarpayıların sayı	94	100	102	101

Bəhs edilən dövrdə Şuşa rayonunda yüksək və müasir tipli cihazlarla təchiz edilmiş rentgen kabinələri, fizioterapiya kabineti və laboratoriyaları yaradılmışdır. Şuşa rayonunda müalicə profilaktika idarələrinin sayı 1985-ci ildə 25-ə çatdırılmışdır ki, bundan 5-i stasionar idi [24]. Burada dəri-zöhrəvi xəstəlikləri dispanseri, vərəm və onkoloji dispanserləri, sanitariya maarif evi, rayon sanitariya-epidemioloji stansiyası, qanköçürmə stansiyası digər poliklinika və omblatoriyalar açılmışdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, Şuşa rayonuna yoluxucu-infeksion xəstəliklərin kökü kəsilmiş, dizenteriya və bürüselioz xəstəlikləri xeyli azalmışdır. Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, 1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Vilayət əhalinin xəstəxana çarpayıları ilə təminatı, bütün ixtisaslardan olan tibb işçiləri ilə təminat və başqa sahələrdə də istər ümumrespublika səviyyəsində, istərsə də Naxçıvan MR ilə müqayisədə üstün olmuşdur [32, s.46]. Məsələn, 1985-ci ildə hər 10 min nəfərə düşən çarpayıların sayı Azərbaycan Respublikası üzrə 97,8 ədəd, Naxçıvan MR-də 94,6 ədəd, Şuşa rayonunda 101 ədəd ümumilikdə Vilayətdə 104,6 ədəd olmuşdur. On min nəfər hesabı ilə orta tibb işçiləri ilə təminat ümumrespublika üzrə 93,8 Naxçıvan MR-də 80,1, Şuşada 95 nəfər, ümumilikdə Dağlıq Qarabağda 126,3 nəfər düşürdü. On min nəfərə düşən ali təhsilli tibb işçiləri Naxçıvan MR-də 26,2 nəfər, Şuşa rayonunda 27 nəfər, DQMV-də 28,9 nəfər düşmüşdü [16, v.7]. Bəhs etdiyimiz illərdə, Şuşa rayonunda anaların və uşaqların mühafizəsi, qadınların əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, uşaqlar və yeniyetmələr arasında sağlamlaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməsi sahəsində xeyli işlər görüldü. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, Şuşada xalq təsərrüfatının bütün sahələrindən fərqli olaraq səhiyyə işçiləri arasında qadınlar 81 faiz təşkil edirdi. 1975-ci il məlumatına görə, tibb işçilərinin orta aylıq əmək haqqı 87 manat olmuşdur [18, v.62].

Lakin Vilayətin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərində səhiyyə işi yarıtmaz vəziyyətdə idi. Həmin kəndlərdən bəzilərində nəinki poliklinika, xəstəxana, heç ilk tibbi yardım xidməti ambulatoriyası belə yox idi. Keçmişdən qalan bir neçə tibbi yardım mərkəzləri baxımsızlıq ucbatından dağılmış, heç bir tibb avadanlığı və dərmanla təmin edilmirdi [27, s.216].

Rayon özünün sağlamlıq ocaqları, istirahət evləri, çoxmərtəbəli binaları, şəfalı yerləri ilə şöhrət qazanmışdı. Burada sanatoriya və istirahət müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Şuşanın təmiz havası, saf suyu, çıxılmaz meşələri, sərinlik və təravət gətirən dağ çayları və bulaqları burada yaşayan insanların uzun ömür sürməsinə səbəb olmuşdur. 1970-ci ildə Şuşa rayonunun 100 ildən yuxarı ömür sürənlərin sayı 70, 1979-cu ildə isə 80 nəfər olmuşdur ki, bundan 70 faizindən çoxu qadınların üzərinə düşmüşdür. Ümumiyyətlə Şuşa rayonunda orta ömür 75 ildir. Bu ümumrespublika üzrə olduğundan 5 il çoxdur [33, s.81].

Bədən tərbiyəsi və idman. Şuşa rayonunda bədən tərbiyəsi və idmanın maddi-texniki bazasını möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdi. Bu məqsədlə 1970-ci ildə 2782 manat, 1975-ci ildə 3443 manat, 1980-ci ildə 10579 manat, 1985-ci ildə 15092 manat əsaslı vəsait ayrıldı [10, v.91].

1960-cı illərin sonları – 1980-ci illərin əvvəllərində Şuşaya 30 ali və orta ixtisas təhsilli bədən tərbiyəsi və idman mütəxəssisi göndərildi. Rayonda idman mütəxəssislərinin sayı 1970-ci ildə 8 nəfər idisə, 1980-ci ildə artaraq 29 nəfərə, 1985-ci ildə isə 55 nəfərə çatdı [30, s.46].

Bəhs etdiyimiz illərdə Şuşada stadion, idman meydançası, volebol-basketbol, tennis meydançaları, üzgüçülük hovuzu tikilib idmançıların ixtiyarına verildi. Bəhs edilən dövrdə respublikamızda 70 stadion var idi ki, bundan 2-si Şuşa rayonun payına düşürdü. Dövlətimizin gördüyü tədbirlər nəticəsində, Şuşa rayonunda idman kollektivinin sayı 1971-ci ildəki 30-a qarşı, 1975-ci ildə 31, 1980-ci ildə 33, 1985-ci ildə 50-yə çatdı. Rayonda idmanla məşğul olanların sayı isə 5013 nəfərə çatmışdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1980-ci illərin sonlarında respublikamızda 8020 bədən tərbiyəsi kollektivi vardır ki, burada 2,3 milyon nəfər idmanla ardıcıl məşğul olurdu [33, s.216].

Şuşa rayonundakı bədən tərbiyəsi və idman kollektivləri lazımi avadanlıq və ləvazimatlarla təmin edilmiş, bədən tərbiyəsi və idman məşğələləri üçün maddi-texniki bazanı möhkəmləndirilmişdir. Nəticədə, 1971-1985-ci illərdə Şuşa rayonunda dərəcə alan idmançıların sayı 3 dəfədən çox artmışdır [16, v.6]. Belə ki, 1971-ci il-də II və III dərəcəli idmançıların sayı 350 nəfər, I dərəcəli idmançıların sayı 4 nəfər olmuşdursa, 1971-ci ildə II və III dərəcəli idmançılar 1201 nəfər, I dərəcəli idmançılar 12 nəfər, 1985-ci ildə isə I dərəcəli idmançıların sayı isə 9 nəfərə, II və III dərəcəli idmançıların sayı 1401 nəfərə çatmışdır. 1980-ci illərin axırlarında Azərbaycanda 4,3 min SSRİ idman ustası vardı. Aparılan hesablamalara görə, Şuşa rayonunda bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olanların 80 faizi qadınlar təşkil etmişlər. Ümumilikdə isə, 1985-ci ildə əhalinin 20 faizdən çoxu bədən tərbiyəsi və idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olurdular. Bədən tərbiyə və idmanla məşğul olanların orta aylıq əmək haqqı 82 manat idi [10, v.93].

Uşaqların yay istirahətlərini səmərəli keçirmək üçün rayon ərazisində pioner düşərgələri yaradıldı və onun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdi. Həmin düşərgələrdə uşaqlar yaxşı istirahət etməklə yanaşı idmanla məşğul olur və əməyə hazırlanırdı. Təkcə 1979-1980-ci tədris ilinin yay tətili günlərində Şuşa rayonundan Şuşa istirahət və əmək düşərgəsində 2885 nəfər IX və X sinif şagirdləri istirahət etmişlər. Bəhs olunan dövrdə Dağlıq Qarabağın digər rayonlarından Şuşa rayonunun "Yuri Qaqarin" pioner düşərgəsində ildə 200 uşaq istirahət etmişdir [21, v.31].

Əhali. Apardığımız təhlillərdən məlum olur ki, 1979-cu ildə Şuşa rayonunda 16019 nəfər əhali yaşayırdı ki, bunun 13.000 nəfərini (82 faiz) azərbaycanlılar, 2,800 nəfərini (17 faiz) ermənilər qalanlarının isə digər millətlər təşkil etmişdir. Halbuki, əsrin əvvəllərində ermənilər Şuşa ərazisində yaşayan əhlinin çox cüzi bir hissəsini təşkil etmişdir [28, s.90]. Ermənilərin faiz etibarilə Şuşada artması, bir tərəfdən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə erməni rəhbərliyinin ögey münasibətindən irəli gəlirsə, digər tərəfdən erməni ailələrinin Azərbaycanın bu əsrarəngiz, dünyada tayı-bərabəri olmayan ərazisinə məqsədli olaraq köçürüb gətirilməsi ilə bağlı idi. Qeyd edək ki, Şuşa rayonunda bir kvadrat kilometrdə 42 nəfər, Hadrut rayonunda 23 nəfər, Xocavənd rayonunda 34 nəfər, Ağdərə rayonunda 26 nəfər düşmüşdü. Əhalinin seyrək yerləşməsi yaxşı yaşayış üçün əsasdır. Onu da qeyd edək ki, Şuşa ərazisinin xeyli hissəsi zaman-zaman, hissə-hissə qoparılıb Xankəndi ərazisinə birləşdirilmişdi.

Nəticə. Beləliklə, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Şuşa əhalisinin sosial-iqtisadi, milli strukturunda, məişətində, rifahında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, gəlirlər, alıcılıq qabiliyyəti, ticarət, ictimai iaşə, tibb, rabitə, məişət xidmətlərinin səviyyəsi yüksəlmiş, yaşayış məntəqələrinin su, qaz, kanalizasiya sistemləri ilə təchizi yaxşılaşmışdı. Bütün bunlarla yanaşı Dağlıq Qarabağın

erməni rəhbərliyinin siyasəti nəticəsində Şuşada əhalinin istehlak tələbləri lazımınca ödənilmirdi, xidmətlərin səviyyəsi xüsusən kənd yerlərində hələ aşağı idi. Ekoloji mühit çirklənirdi. Əhalinin nominal sayı artsa da, illik artım sürəti azalırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA: f.1, s.1, i.10.
2. ARDA: f.1, s.1, i.10.
3. ARDA: f.1637, s.4, i.314.
4. ARDA: f.2511, i.915.
5. ARDA: f.349, s.44, i.68.
6. ARDA: f.411, s.15, i.16.
7. ARDA: f.411, s.30, i.6.
8. ARDA: f.89, s.1, i.95.
9. ARƏSTNA: Kollegiyanın 1989-cu il materialları.
10. ARGİTNA: 1990-cı il statistik materialları və hesabatları (idman təşkilatlarının).
11. ARHİKA: Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurasının 1989-cu il hesabatları, IV hissə.
12. ARPİİİSSA: f.1, s.200, i.74.
13. ARPİİİSSA: f.1, s.232, i.19.
14. ARPİİİSSA: f.1, s.232, i.3.
15. ARPİİİSSA: f.1, s.283, i.21.
16. ARPİİİSSA: f.1, s.412, i.43.
17. ARPİİİSSA: f.89, s.1, i.95.
18. ARSNA: 1990-cı il üçün tibbi statistika və hesabatlar.
19. ARSPİHDA, f.1, s.412, i.43.
20. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (MEA Tİ EA): f.1, s.17, i.8576.
21. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin Arxivi (ARMNA): İllik hesabatlar, 1991-ci il.
22. Azərbaycan Respublikası Rabitə Nazirliyinin Arxivi (ARRNA): Kollegiyanın 1990-cı il materialları, III qovluq.
23. Azərbaycan Respublikası Ticarət Nazirliyinin Arxivi (ARTNA): 1991-ci il statistik hesabatları və təhlillər.
24. Maqsudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı, Elm, 1998, 260 s.
25. Məmmədov N.R. Azərbaycan Respublikası Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı, "Avropa", 2016, 958 s.
26. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR DQMV-də sosial yüksəliş (1970-1985-ci illər). Bakı, "Təhsil NPM", 2008, 568 s.
27. Məmmədov N.R. Azərbaycan SSR DQMV-nin tarixi mənbələrdə. Bakı, "Təhsil", 2013, 845 s.
28. Народное образование и культура Азербайджанской республике. Стат. Сборник. Баку, 1992.
29. Народное образование и культура в СССР. Стат.сб. Москва: Финансы и статистика, 1989. 432 с.
30. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. Стат. Ежегодник. Баку, ЦСУ Азербайджанской ССР, 1986.
31. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1988 году. Стат. ежегодник. Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1990.
32. Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60-летию образования СССР. Юбилейный стат. Сб. Баку, 1982.
33. Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 70-летию Великого октября. Баку, «Азернешр», 1987. 313, [3] с.
34. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный стат. ежегодник. Москва, Финансы и статистика, 1987, 765 с.

НАЗИМ МАМЕДОВ
Гл.н.с. отдела «Алиеведения» Института Истории им. А.А.Бакиханова НАНА, д.и.н., доцент

ГЕЙДАР АЛИЕВ И УЛУЧШЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОД ШУША (КОНЕЦ 1960 - НАЧАЛО 1980 ГОДОВ)

В статье отмечается, что социально-экономическое развития Шуша постоянно находилось в центре внимание государства и его руководителе Гейдара Алиева. В результате этого уровень социально-экономическое развития Шуша по сравнению с другими регионами был высоким.

Ключевые слова: Азербайджан, Шуша, общенациональный лидер Гейдар Алиев, Гарабаг, город, политическая стабильность, социальная развития.

NAZIM MAMMADOV
Chief scientific officer of the "Aliyev studies" department of the History Institute named after A.A. Bakikhanov, ANAS, Doctor of History, Associate Professor

HEYDAR ALIYEV AND THE IMPROVEMENT OF THE SOCIAL WELFARE THE POPULATION OF SHUSHA CITY (LATE 1960's EARLY 1980's)

In this article indicated that as a result of deep caring of leader of our state Heydar Aliyev happened a significance changes in the sosio-economic life, welfare, prosperity of people of Shusha Azerbaijan SSR and according to cultural development provisions Shusha stood in the first place in republic level.

Keywords: Azerbaijan, Shusha, national leader Heydar Aliyev, Garabagh, city, political stability, sosio development.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 sentyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05 oktyabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Şahin Fərzəliyev, t.e.d. İsmayıl Məmmədov.